

հիւ իր ներշնչած վստահութեան: Թ. իր յուշերուն մէջ երկար գրութիւն ունի ալիւրի գործարանատէր Շահէն Շահինեան Սեբաստայի մասին, անոր բանտարկութիւնը, աղէտ, եւն.: Եւ յետոյ տխրութեամբ համակուած Չատկի տօնակատարութիւն մը, Յարութեան տօն՝ մաշացու բանտին մէջ. խեղճ թափառական կը նկատէ հայութիւնը՝ մոռցուած, ինչպէս մոռցուած է Քրիստոս, ու տխուր շեշտով կը հարցնէ. « Ո՛ւր է Չատկիը Հայութեան, երբ յարութիւն պիտի առնեն մեր Քրիստոսները»: Ու Չատկէն վերջ Ապրիլ 24ը (1926) «Ե՛ւ, Աւաբէ՛լ, կրակ դիր խնկամանին մէջ, որ ծխայ: Այսօր համազգային սուգի օր է: Վառէ սեղանին վրայ դրուած զոյգ մը մոմերը, սեւ ժապակէնները երկարէ աշտանակէ աշտանակ, և ինծի հետ ծուներ դիր մեր մեծ մեռելներու գերեզմանին առջեւ...»:

Ո՛վ կրնայ մոռնալ նման տխար հայեր, որ իրենց ցեղին համար կ'ապրին ու կը կրեն: Թ. սուգի մէջ է, իր արեւակիցներու մեծ սուգին. մինչ անգին հարեւրաւորներ բանտին մէջ իրար կը զարնեն, կը ծեծուին, կը վիրաւորուին՝ թուրք, չէքէզ, քիւրտ... կռիւ, լուսանք, վայնասուն, ու յետոյ վիրաւորներ ու մեռեալ...: Ո՛րքան բարձր ու աղնուական է մեր ցեղը, մեր մարտիրոս ցեղը:

Թափառական բանտի իրարանցումներէ վերջ օրը օրին կը գրէ քրտական շարժումները, պարտութիւնները, զոհերը որ կու գան անմեղ ու մեղաւոր խառնուած:

Թափառական կրթական հարցէն զատ հայ տիկիներու հետ ալ կը գործակցի ու իր իմաստութեամբ և արիւթեամբ կ'ազատէ 23 որբեր. կը թղթակցի Ամերիկայի սեբաստայիցներու միութեան 50,000 տոլարի հանգանակութեամբ տեղւոյն հայերն Հայաստան փոխադրելու համար, միեւնոյն միջոց նամակ Հայաստանի կառավարութեան: Ար յաջորդէն տխուր էջեր ուր Թ. ի հասցէին եկած նամակները բռնուած, Թ. դարձեալ դատի կանչուած է. կասկածի տակ են ինչ ինչ բացատրութիւններ՝ որոնք դաւաճութեան իմաստով կը մեկնուին. բայց այդ փոթորիկէն առաջ կը կանխեն տխուր օրեր. նախատինք և նեղութիւն պահանջներու կողմէ: Հոտ է սակայն որ Թափառական սրտաշարժ գիպուած մը կը պատմէ: Խալիտ Թուրք պահակը ինքզինք զրկուած որբ մը կը համարի, որուն ծնողներն սպաննած են «Կեալուր»ները, և ատոր համար կ'ատէ Թափառականը և ամէն հայ: Թ. անոր գէմքէն և հոգեկան գիրքէն կը կասկածի. աստիճանաբար խորհրդաւոր հարցումներով անոր մէջ դիտակցութիւնը կ'արթնցնէ հայութեան և քրիստոնէութեան և թէ թուրքերն են որ իր ծնողքը մաշացուցած են, և ինք հայ է: Խեղճ պահակը հոգեկան խռովքի կը մատնուի, և վերջապէս կ'ըմբռնէ իր ծառի մը, ու հետեւորդ ողբալի վիճակը: Վերջում,

անհունորէն դառնացած՝ այլեւս չի կրնար հոն մնալ ու կը բռնէ փախուստի ճամբան: Հարկ է կարգաւ այդ յուզումնալից էջերը, ուր հայութեան հոգեկան ուժն ու քարութիւնը կը ցոլայ վառ գոյնով: Թափառական ալ իր կարգին անհունորէն գոհ է տարած յաղթանակին վրայ:

Ապա առերեւոյթ ազատագրման մը հրամանը կը շրջի չորս կողմը, ինչ որ ուրիշ վտանգներ կու հնէ կու տայ Թափառականի. և ինք այս անգամ կը մտածէ հեռանալ այդ տեղերէն:

Իր արթնութիւնն եւ հնարագիտութիւնը, միւս կողմէն նպաստաւոր պայմաններ իր ծրագիրը կը յաջողցնեն և ինք 1928 Մայիս 24ին արդէն հեռացած է Սեբաստայէն:

Յունիս 10ին արդէն Պոլիս է, ազատ. ինչ որ իրեն երազ կը թուի. կատարուած է իր ուխտը. բանտին մէջ չմեռնիլ: Ու այլեւս իրեն համար ծանր չի դար մահը, երբ այդ ուխտը կատարուած է, երբ բախտը կ'ունենայ ողջագուրելու իր կինն ու աղջնակը:

Թ. սակայն անակնկալ պատճառներով կը ստիպուի մինչեւ Անգարա վերադառնալ, բայց Նախարարութեան կ'օգնէ և ամէն վտանգէ ազատելով կրկին Պոլիս կու գայ. և անկից վառնա, ուր արդէն կ'աւարտէ իր կախարահի պատմութիւնը. 10 Օգոստոս, «Փառք քեզ, Աստուած, հազար փառք քու ամենակարող զօրութեանդ, ըսի, երբ ողբս ցամաք դրի Վառնայի քարափը»:

Թափառական իր հատորին կցած է անուններով, թիւերով և նկարագիրներով բաւական ընդարձակ վիճակագրական և անտեսական ծանօթութիւններ դաւառահայտութեան կացութեան մասին:

Թուուցիկ ակնարկով աւարտեցինք Թափառականի տխուր յուշերը որոնց մէջ ան իր անձնականին հետ խառնած է մեր ցեղի բեկորներուն տառապանքը:

Ինչ որ ցայտուն է այդ գրքին մէջ և Թափառականի կ'ուզէ հասկցնել՝ դադափարի հարցն է, գիտակցի և արի ընել հայը իր ճակատագրի ամէնէն թշուառ պարագաներուն իսկ և ներշնչել ուժով՝ մաքառել բնութեան և մահուան սպառնացող վտանգներուն գէմ՝ մինչեւ վերջը, մինչեւ յետին շունչը: Եւ անհատի զոհարելութեան մէջ ջանալ ցեղի դադափարն ու հոգին յաւերժացնել: Այդ հոգին միայն կրնայ դիւցաղնութիւն գործել տալ անհատին, այդ հոգով կը փառաւորուի անհատը և կը շինուի ընկերութիւնը:

Ահիւ, տառապանքի հոցէն պրծած, մենք բաւ կ'ըմբռնենք արժէքը Թափառականի գրքին և կրածներուն: Հոգով կը խնդակցինք այդ հրաշափառ ազատութեան, և շնորհակալ ենք Թափառականի որ շատերուն հետ, որոնց յիշատակն անմահացած է այդ գրքին մէջ՝ մեր բաժինը աննշան չէ:

ՀԱՅ ԲԱՐՈՅՆԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

ԶԱՆՈՒՅՍ ԶԱՆՈՒՅՍ

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ հայկական մամուլը գլխաւորապէս երեք մեծ կեդրոններու մէջ կը փայլի — Պոսթոն, Նիւ Եորք, Յրեզնոյ — զաղութներու համեմատական բազմութեան, կարողութեան և զարգացման չափանիշերով:

Պոսթոնի մէջ ծնունդ կ'առնեն զոյգ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ները և «ՊԱՅՔԱՐ», որոնք արդէն ծանօթ են: 1931ին լոյս տեսաւ հոն «ՀԱՅ ՎԱՍՏԱԿ»ը, առեւտրական եւ տնտեսական հանդէս, նման ուրիշ «ՎԱՍՏԱԿ»ի մը որ ճիշտ նոյն տարւոյն երեւցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, Պ. Ա. Գալփաքճեանի ջանքերով, մեծապէս կարեւոր դեր մը խաղալով աշխարհիս ներկայ տնտեսական նեղ պարագային:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» օրաթերթը գրական — գիտական և երբեմն բանասիրական նիւթեր ալ կը մշակէ. երկու տարի առաջ աւելի զգալի էր և յաճախ՝ նման նիւթերու երեւումը: Ներկայիս աւելի սեղմ և ամփոփ վիճակի է վերածուած:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսաթերթը արդէն ծանօթ է մեզի իր նկարագրով, ձգտումներով և հրամցուցած նիւթերով: Ճոխագոյն հայ պարբերականն է ան իր գրական և այլ բաժիններով. ատոր համար իսկ պարբերաբար կու տանք անոր նիւթերու ամփոփոյցը՝ հակիրճ խորհրդածութիւններով:

«ՊԱՅՔԱՐ» ճոխ օրագիրը երկու տարի առաջ փորձեց իր կողքին հրատարակել «Հայրենիք»ի նման՝ գրական պարբերական մը, պատկերազարդ: Երկու պրակ միայն ունեցանք անկէ: Ա. 1930 Նոյ. և Բ. 1931 Սեպտ.: Որպէս նկարագիր և ուղղութիւն՝ շատ արդի շունչ կ'ուզէր ունենալ «Սզգային — գրական — տնտեսական» սակայն գրական նիւթերու մեծ մաս մը «Հին էջեր»էն էր. ատոր համար,

մասամբ, հատընտիր ծաղկաբաղի մը ընդթն ունէր: Հոն կան սուղիւ էջեր՝ Թիւրքանցիէն, Քուչակէն, Ալիշանէն, Դուրեանէն, Նարպէյէն, Ծատուրեանէն, Պարոնեանէն, Յ. Յովհաննէսեանէն, Թու. մանեանէն և Վարուժանէն:

Իսկ արդիւններէն հոն բաժին ունին՝ Վ. Մ. Քիւրքճեան, Հ. Ս. Երեմեան, Զ. Թունի, Թէքէեան, Թումայեան, Ա. Սաֆրաստեան, Ա. Օտեան եւն.:

Նիւ Եորքի հրապարակին վրայ կան ճերմակ ու կարմիր օրագիրներ, ինչպէս «ԿՈՒՈՒՆԿ», «ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», «ԲԱՆՈՒՈՐ», սակայն շատ նուազկոտ են և առանց գրական լուծայի:

Հինօրեայ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ»ը՝ հանդերձ իր տնտեսական ճգնաժամով, կը շարունակէ իր համեստ բաժինը բերել մեր գրականութեան, և առաւելապէս ընտանեկան յարկը թափանցելով, ազգային ու միջազգային գրականութեան ու կեանքին պատկերը մօտեցնելով և մարսելի դարձնելով մեր միջակ դասակարգին. ձգտում մը շահաւոր, հրատարակչներուն՝ տնտեսապէս (թէեւ ահազանգը խոտոր համեմատի ներկայիս), և բարոյապէս՝ քանի որ հրամցուած նիւթերը ստուար բազմութենէ մը կը կարդացուին:

Շահաւոր նաեւ ընթերցողներուն, ճոխ և կարեւոր նիւթերով և զիրարմատոյց ըլլալու առաւելութեամբ: Բայց անկեղծ ըլլալու համար պիտի ըսենք որ այդ թերթը որքան ալ հայաշունչ և ազգային հարցերով զբաղող՝ սակայն զերծ չէ բուրդական շունչէ, և այդ անզգալի չէ անշուշտ ընթերցողներու մեծամասնութեան: Դեռ անցեալները կուսակրօնութեան հակապայքարի բուռն և անտեղի մանաւանդ թէ Աւետարանի հոգւոյն հա-

կառակ տգէտ տէրտէրի մը յօդուածը կար հոն, առանց խմբագրութեան ո՛ր և է մէկ ղիտողութեան կամ չքմեղանքին՝ հանդէպ իր ընթերցողներուն: Կը համարիմ որ Քրիստոսի և իր Կոյս Մօր պատիւը, ինչպէս նաեւ այնքան սուրբ հայրերու և Հայ Եկեղեցւոյ չնաշխարհիկ ու հրեշտականման տիպաբներու՝ Նարեկացիի, Շնորհալուոյ, Գրիգորիսներու, Լամբրոնացիի, Մխիթարի և այլն. և Հայաստանի քրիստոնէութեան սկիզբէն ի վեր եկեղեցւոյ ծոցին կուսական ամբաւ ծաղիկներու պատիւը կը պահանջէր քիչ մը յարգանք՝ Հոգեաց վանքէն մինչեւ Հոփսիմեանք, մինչեւ հարիւրաւոր, հազարաւոր հայ վանքերու դարաւոր կոյս հոգիներու հոյլը:

Եւ մտածել որ մինչ տէրտէրը կը լըբարանէր կուսակրօնութեան դէմ՝ երգիւծական «ԿԱՎՈՇ»ը պաշտպան կը հանդիսանար և ողջամիտ դասեր կու տար...:

«Հ. ԿՈՉՏԱԿ»ի մասին ալ պիտի տանք պարբերական ամփոփոյրը:

Նիւ Երբքէն երեւցաւ նաեւ (1931ին) «ԳԻՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ» մը, որ թէեւ շատ գովելի, բայց յանդուգն էր. նման մեծածաւալ թերթ մը՝ զուտ մասնագիտութեամբ, մեր սակաւաթիւ ընթերցողներէն չէր կըրնար պահպանուիլ: Եւ իսկապէս փորձը ձախողեցաւ, ինչպէս կը գուշակուէր:

Անցնելով Թրեզնոյ պիտի տեսնենք քանի մը օրագիր՝ ինչպէս «ԱՍՊԱՐԷՁ», «ՆՈՐ ՕՐ» որ շատ համեստ արժէք մ'ունին: «ՄՇԱԿ» ընդհանրապէս գիտական և երբեմն կրօնական հարցեր կը յուզէ, բայց ոչ հիմնական ուղղութեամբ, ինչպէս որ ժամանակին շատ քննադատուեցաւ:

Գրականութեան մշակոյթի պաշտօնը «ՓԱՐՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ»ի կը մնայ, ան ալ սակայն մեծամասնութեամբ կրօնական հարցերով կը զբաղի. նկարագրը ազատական է. հետեւաբար պահպանողական և կամ կաթողիկէ վարդապետութիւններ իրմէ հալածուած են, աւելի կըքով և նախապաշարուածով՝ քան թէ փաստերով: Անոր ալ կարեւոր յօդուածները պիտի նշանակենք հետզհետէ:

Աւստի մէջ հերու երեւցած «ԱՐՓԻ»ն որպէս հայ ընտանիքի պարբերականը՝ խմբագրութեամբ Դոկտ. Ա. Բարսեղեանի՝ շատ ընտիր և յանձնարարելի ձեռնարկ մ'է: Շքեղ և պատկերազարդ, ունի նիւթերու ընտրութիւն մը՝ եղանակին, ընկերական և ազգային քաղաքական և կրօնական յիշատակներուն և տօներուն համեմատ: Մանկական ոտանաւորներ, շարադրութիւններ, վիպակներ. ու յետոյ կարգաւ դրուագներ ազգային աւանդութենէն ու պատմութենէն: Գրական էջերու քով ամփոփ տեղեկութիւններ ազգային լաւագոյն գրիչներու կեանքին ու գործին, ինչպէս օր. Դ. Աղայեանի, Թուսմանեանի, Հ. Ա. Ղազարեանի եւն. եւն.: Իսկապէս արժանի է պաշտօնաթերթին ըլլալ բոլոր հայ ընտանիքներուն՝ որոնց վստահ եմ թէ պիտի տայ ազգային ու բարոյական գեղեցիկ դասեր և մեր սերունդին սիրցնել մեր լեզուն, պատմութիւնը, գրականութիւնը:

Այժմ անցնինք ամփոփոյրը տալ կարգաւ՝ կարեւոր թերթերու վերջին շրջանին:

«ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ», 1933. Յունուար - փետր.: Միացեալ թիւը կը բացուի ողբացեալ Տաշեանի պատկերով: Հ. Ակինեան ընդարձակ յօդուածով մը մեծ բանասէրին կեանքն ու գործը կու տայ: Կը հիւսէ արժանաւոր գովեստը տաղանդաւոր և մեղուաշան հեղինակին՝ թուելով անոր շուրջ 80 գործերը - մաս մը անտիպ - բաժնելով՝ Ա. Մանկակալի (7, անտիպ), Բ. Առանձին հատորով հրատ. (20, մէկ քանի գերմ.), Գ. Թարգմանութիւնը (10 հատ) և Գ. Ինքնուրոյն և քարգլ. յօդուածներ յոյս տեւած. «Հանդես Ամսօրեայ»ի մէջ (32 հատ, բաց ի գրախօսական և քերթ. կտորներէ): Յօդուածը կ'աւարտի հանգուցեալին նկարագրով, և յուզարկաւորութեան մեծ հանդէսներով:

Հ. Ակինեան կը շարունակէ անդին «Եղիշէ»ի մասին իր քնն. ուսումնասիրութիւնը. այս անգամ քննութեան ենթարկած է Գենշապուհի կատարած աշխարհագիրը, որ իբր թէ իրեն լոյս կու տայ նոր փաստեր գտնելու Եղիշէի կեղծարարութեան՝ իր ժամանակին մասին. ուստի և, Ազոնցն ու Մանանդեանը նախապաշարեալ համարելով՝ ինք կը ջանայ իր ոճով և իր դիտումին հասնելու համար Ե. դարու Գենշապուհը նոյնացնել Ասողիկի յիշած Գենշապուհին հետ՝ Զ. դարուն անձ: Ուստի Հ. Ակինեան կ'ուրանայ Ե. դարու Գենշապուհը և ստախժս ու կեղծարար

ցուցնելու համար Ս. Եղիշէն՝ կ'ուրանայ անոր պատմածները այդ թուականներու մասին, կ'ուրանայ ուստի Վարդանանց հերոսամարտէն վերջ Պարսից ճնշումներն ու կեղեքումներն ըսելով. «Վահան Մամիկոնեան 484ին, երբ իր հաշուութեան պայմանները կը դնէր Նիխորի և ապա Վաղարշի առաջ, խօսք չէր ընէր ամենեւին հարկերու շատոքեան, եկեղեցւոյ անագատութեան, այրուած ծանրութեան, պարսիկ գործակալներու կեղեքումներու կամ եւմալ տգիւհոքիւններու մասին»:

Բայց կը խնդրեմ որ ճշմարտասէր ընթերցողս անձամբ կարդայ Փարպեցին (էջ 591-2. տպ. Վենետիկ. 1891) ականատես Վահանի կեանքին և գործունէութեան, ուր պիտի տեսնէ թէ ան և մեր ուխտապահ Նախարարները շատ բան խնդրեցին Նիխորէն «պատգամաւորօք և գրեւորօք». հոն Վահան կ'ըսէ Նիխորի թէ այդ խնդիրներու մասին «Երէկ և այսօր դէմ յանդիման խօսեցայ ընդ քեզ, և դու հրամանաւ Արեաց տեսնին և հրամանաւ ամենայն աւագանոյ դրանի գրով և կնքով խաւապարտալ մեզ առանց որոյ անհնար է կեալ մեզ և ծառայութիւն աւելն ձեզ - հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւնը, մեղութեան և ատրոշ շակաց յաշխարհէս Հայոց քարձոնմե, զեկեղեցւոյ քառ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զպաշտօն» եւն.:

Վեր ու վար ընդգծումները մերն են: Հ. Ակինեան ծանօթ է Փարպեցւոյն ըսածներուն. և սակայն անոնց հակառակ կը պնդէ. ուստի հարկադրուած ենք ըսել թէ Հ. Ակինեան գիտակցաբար կ'ուրանայ պատմութիւնը, մանաւանդ թէ կը կեղծէ և կը խարդախէ՝ պարզապէս Եղիշէն սուտգրոյց և կեղծարար ցուցնելու համար:

Եւ ստուգել, եթէ ըստ Հ. Ակինեանի «Վահան խօսք չէր ընէր Նիխորի», ի՞նչ է Նիխորի խոստումը: Եթէ ըստ Հ. Ակինեանի եկեղեցին ազատ էր, ի՞նչ կը նշանակէ «խօստացար տալ մեզ... հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոգութեան և ատրոշանաց աշխարհէս բարձունք. զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց պայծառութիւն և զպաշտօն»:

Կը ցաւինք յիշելու Կ. Պոլսի «Արեւելք»ի մէջ Հ. Ակինեանի ծաղրանքն ու անարգանքը դարաւոր ու միլիոնաւոր ուսուցող և ուսանող հայութեան հասցէին, որոնք խորենացիէն ու Եղիշէն թէ՛ ազգասիրութիւն և թէ՛ կրօնասիրութիւն սորված են. ինչ որ միակ և մեծ ծրարակիրն էր Լուսանորոգն Մխիթարի: Իսկ Հ. Ակինեանի գրածէն եւ մանաւանդ դիտումէն եւ հրապարակի վրայ արձկած ծաղրանքէն ի՞նչ կայ սորվելիք...:

Մեր Հայրերն ու Նախնիքը սիրած են, պաշտած են խորենացին ու Եղիշէն, գորս Հ. Ակինեան յերիւրանքով, կեղծիքով կը ջանայ սեւցնել, անգիտանալով որ մէկ դժուարութեան դիմաց հարիւր հակասութիւն կը ստեղծէ: Կայ

անդին փաւստոս որուն մէջ շատ եղծ ու մեղծ բաներ կը պատմուին. անոր մասին աննպաստ կ'արտայայտուի Փարպեցին իսկ իր ժամանակին, թէ անհաւատալի բաներ կան մէջը, ձեռք խառնուած է հոն, եւն.: Եւ Հ. Ակինեան փոխանակ իր պաշտած Փարպեցիին հետեւելու գէթ այստեղ, կ'երթայ ճիշտ հակառակը կը պնդէ, թէ միակ հաւատարիմ պատմիչը փաւստոսն է:

Ո՛չ, Հ. Ակինեան Վ., ասիկա ո՛չ ճշմարտասիրութիւն է և ոչ գիտութիւն կամ բանասիրութիւն, այլ նախապաշարում է, կեղծիք է, չեմ գիտեր ի՞նչ դիտումով:

Առ այժմ այսչափ անցողակի: Երբ աւարտի այդ յերիւրապատումը, անշուշտ զայն մերկացնող պիտի չպակսի:

Եւ եթէ զգուանքով հրաժարուի այդ ձեռնարկէն, ան ինքնիրեն պիտի դատապարտուի. քանի որ խորենացի և Եղիշէ իրենց տեղն են և կը պաշտուին: Եւ եղած դժուարութեանց գիտակ էին մեր Հայրերը՝ Հ. Ակինեանէ և Քարբեցիէ առաջ:

Սարուխան «Վրաստան և Հայեր»ով կը շօշափէ Հայաստանի վերջին պեղումներու կմախքներն ու հին և նոր յայտնուած սեպագիրները, որոնց մէջ վրացի հիմեր կը տեսնէ՝ հակառակ Սանտալճեանի: Իր եզրակացութիւնը՝ թէ մեր ցեղը հնդեւրոպական գաղթականութիւն է Մալկեդոնիայէն անցած ու Վաւի քով հաստատուած՝ նոր չեն: Գեր. Աբբ. Հ. Մ. Հապոգեան ունի (չար.) Վեոնէր Շուրի «Ներոն Կայսեր Արեւելեան քաղաքականութիւնը»: Հ. Ակինեան՝ ուսումն. «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիլըճեան - կեանք և գործունէութիւն». և յետոյ հրատ. Սիմոն Գալիը Լեհացիի «Ողբերութիւն»ը (1608-1635) (չար.) ներկայս կը խօսի Վենետիկ վրայ. շատ հետաքրքրական և ինքնատիպ պատմութեան, նուսկի ուսումն. «Քաջն Լիպարիստ պատմութեան, տաղերու և գրոյցներու մէջ». նորութիւնը կենսագրական մէկ երկու համառօտ գրութեանց մէջ է: Տաղերը որոնց վրայ կը խօսի՝ արդէն ծանօթ են և հրատ. Ալիշանէ: (Տէ՛ս Յուշիկը, Միտում, Հայապատում): Պ. Ա. Սաֆրաստեան ունի Տարօն գաւառի «Խոյթ-Բոնաշէն գաւառները՝ ուղեւորական տեղեկագրութիւններ» կատարուած 1907 - 1910 տարիներուն: Իր անձնական քննութիւններուն և պրպտումներուն հետ չի մոռնար յիշել ու բաղդատել Թովմա Արծրունիի հինաւորաց տեղեկութիւնները տեղւոյն և բնակիչներու բարբերու մասին:

«Հ. Ամս.»ի այս միացեալ թիւը կ'աւարտի քանի մը համառօտ գրախօսականներով: Այսպէս Հ. Ակինեան՝ Օ. Bardenhewerի «Geschichte der altkirchlichen Literatur. V. Band»ի, G. Messinahi «Der Ursprung der Magier und Zarathustrische Religion»ի, և H. Lewyի «Neue Philontexte in der Uebersetzung des Ambrosius»ի մասին. և Հ. Յ. Նարկէսեան՝ Գեղամի «Տարօնի աշխարհ»ի մասին:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՂԵՍԵԱՆ